ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՈՎ

Բ

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Ա 205

Ադոնց Ն. Գ.

Ա 205 Երկեր. հատ. Բ., Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ / Հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը. - Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 2006. - 680 էջ + 1 ներդիր:

Նիկողայոս Ադոնցի երկերի երկրորդ հատորն ընդգրկում է գիտական տարալեզու հանդեսներում և ժողովածուներում տպագրված հայ հին և նոր գրականության պատմության հարցերին, ինչպես նաև գրական առանձին հուշարձաններին, դեմքերին ու գրականության խնդիրներին նվիրված հետազոտությունները:

Հասցեագրվում է հայագետներին և ընթերցող հանրությանը:

Ա $\frac{0503020913}{704(02)06}$ 2006

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 5-8084-0779-6

50 anos 1956 2006

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խմբագրական հանձնաժողով

Հովհաննիսյան Պ. Հ., Մադոյան Ա. Գ., Ստեփանյան Պ. Գ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

ՇԱՀՆԱՄԵԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԸ

Ֆիրդուսիի ծնունդը Շահնամեի ծնունդն է (1): Լոկ գրական տոն չէ: Մի հանգած, խոշոր քաղաքակրթության հիշատակի պանծացումն է ճիշտ այն ժամանակ, երբ Իրանն ուզում է վերջապես թոթափել աջեմական մեղկությունը և իր անցյալին վայել տեղ բռնել լուսավոր երկիրների շարքին:

Կան երկեր, որ ծնվում են աղմուկով, ապրում վայելչության մեջ, բայց ի վերջո գնում են հանգչելու մոռացության փոշու տակ: Քչերին է վիճակված դեմ տալ ժամանակի քմայքին և մնալ կանգուն որպես մշտնջենական արժեք: Պարսիկ մեծանուն բանաստեղծի գործը երջանիկներից է. ճշմարիտ է, որ իբրև պատմություն նա տկար է. իբրև գրականություն՝ տարտամ և միալար, բայց և այնպես հազար տարի է, որ պահել է իր հմայքն ու այժմ փառաբանվում է տոնական հանդիսավորությամբ:

Ֆիրդուսիի գործը ստվար և ծավալուն է. բազմարովանդակ և բազմերանգ. պատմականն ու առասպելականը, իրականն ու երևակայականը, քնարական հոսուն մրմունջներ, խոր և բախծոտ խորհրդածություններ ամեն առթիվ, դյուցազնական ուրույն դրվագներ, և վերջապես մայրենի հարազատ բարբառ, որ հոսում է մերթ հառաչելով, մերթ բրբջալով, երբեմն զվարթ, երբեմն մելամաղձոտ ալիքներով, մի խուսքով մի անսպառ գանձարան, որ պարունակում է ամեն հասակի և ամեն ճաշակի պատշաճ զոհարներ:

Իր ամբողջության մեջ Շահնամեն կրում է Իրանի, նախամուսուլման Իրանի փառքը, հոշոտված, բայց հարության շունչը պահած:

Արաբական տիրապետությունը կտրել էր պարսից պետական կյանքի թելը՝ բայց ոչ ընդմիշտ: Պարսիկները հավատացած էին, որ արաբական լուծը պիտի տևե ոչ ավելի, քան չորս հարյուր տարի: Ժամանակը լրանում էր XI դարի կեսերին: Ասել է, թե Ֆիրդուսիի մահից մի քանի տասնյակ տարուց հետո Իրանը պիտի վերածնվեր քաղաքականապես: Շահնամեն, լայն ըմբռնումով, ոչ այնքան անհատական ներշնչման և կամ անհատական նախաձեռնության արդյունք էր, որքան ծնունդ մոտալուտ ազատության երազներով խանդավառված հանրային գիտակցության: Եվ միանգամայն գաղափարական առաղձ էր նոր կանգնելի պետական շենքի:

Ազատագրական ակնկալությունները սին երազներ չէին: Երկրի զանազան մասերում կային արդեն քաղաքական հենցներ: Արաբական բռնակալությունն այլևս ահարկու չէր: Մի ուժգին թափ և երկիրն ազատված էր:

Սակայն մի բան չէր նախատեսվել, թուրանական արշավանքը, ի դեմս սելջուկների, որ փշրեց վերածնության բոլոր հույսերը: Ֆիրդուսին սպանել էր տվել Աֆրասիաբին. ասել է թե վտանգ չէր սպասում Թուրանից: Այլև արաբական ծագում էր տվել հրեշավոր Զոհակին, որի ուսերից իժեր էին ելնում և մարդկային ուղեղով կերակրվում, այնինչ սկզբնական վեպում Զոհակը ևս Թուրանի զավակն է, այն Թուրանի, որի կոչումն էր լափել քաղաքակրթություն կոչված ուղեղները...:

Համենայն դեպս Ֆիրդուսիի դարում Իրանի վերածնության հավատը կենդանի էր: Նա գաղափարախոս եղավ գալիք ազատության և վերակենդանացրեց անցյալը ի սպաս մոտիկ ապագայի: «Ես Հիսուսն եմ», - բացականչում է հանդգնորեն բանաստեղծը, որովհետև Ղազարոսյան հարություն տվավ մեռյալ Իրանին: Իհարկե, Ֆիրդուսին ներկայացնում է անցյալը ոչ հնագետի ստուգությամբ, այլ ինչպես ժողովրդական հիշողությունը պահել է իր գրավոր և անգիր ավանդություններում: Շատ բան մոռացված է: Բավական է հիշել, որ Աքեմենյան և մասամբ Պարթևյան շրջանները անտես են առնված: Սակայն ինչ որ զարմանալի է, պատմության ոգին մանավանդ երկու հիշյալ շրջանների նկատմամբ պատկերացած է հարազատորեն: **Էրաջը**, այսինքն՝ Իրանը, երկու եղբայր ուներ, **Սալմ** և **Թուր**. երկուսն էլ թշնամի **Էրաջին**: Նրանց նենգության զոհ գնաց **Էրաջը**: Սրա սերունդը ի դեմս Մանուչարների և Ռոստոմների կատաղի կռիվ մղեց **Սալմի** և **Թուրի** ժառանգների դեմ: **Սալմ** և **Թուր** անվանակետեր են (էպոնիմ) սարմատական և թուրանական ցեղերի (**Սալմի** հին ձևը **Սարմ** է): Արդարև, Աքեմենյան շրջանում սարմատներ, իսկ պարթևյան և հետագա դարերում Թուրանի կամ թուրանյան ցեղերն ահավոր սպառնալիք են եղել պարսկական պետության: Իրանի պատմական երախտիքն է, որ հետ ժառանգելով Միջագետքի մեծ քաղաքակրթությունը ոչ միայն պահեց և ուռճացրեց իր ստացածը, այլև դարեր շարունակ պաշտպանեց իր և Առաջավոր Ասիայի խաղաղ աշխարհաշինությունը Հեռավոր Արևելքից պարբերաբար խուժող վայրենի ցեղերի ավերածությունների դեմ: Ինչ արժանիք և ունեցան արաբները, անպայման պատասխանատու են, որ տապալելով պարսից պետությունը, չկարողացան փոխարինել նրա պահապանի դերը և փրկել քաղաքակիրթ Արևելքը թուրանական Արևելքի վայրենությունից: Այն խորհրդավոր Գայլը՝ թե գայլանման Գազանը, որ առաջնորդում էր իրենց իսկ ավանդությամբ թուրքական ցեղերին՝ դարերն ի վեր ոռնում էր Իրանի սահմանագծի վրա, սովալլուկ և արյունռուշտ, պատրաստ լափելու շեն աշխարհները, բայց չէր հանդգնում անցնել պարսիկ նիզակների պատնեշը: Ակներև է, որ եթե իրանական կազմ պետականությունը չքայքայվեր արաբական աշխարհակալությամբ, նա ի

վիճակի պիտի լիներ վանել սելջուկ, մոնղոլ և թաթար հեղեղները դեպի հյուսիսային հեռաստաններ, ինչպես վանեց իր ժամանակին հոների ոչ նվազ կործանարար արշավանքը:

Ֆիրդուսին գիտե Իրանի այս դերը, գիտե որ Թուրանը զսպված է եղել դարերի ընթացքում. ուստի և թաթարական վտանգ չէր սպասում: Այս է թերևս պատճառը, որ Սալմին տալիս է բաժին Արևմուտքը, և Ջոհակը կամ հոչակավոր Աժդահակը կերպարանափոխվում է արաբի: Սակայն Արևմուտքի ներկայացուցիչ կամ արևմտյան մեծ պետության մարմնացումը Աղեքսանդրն է: Նա քրիստոնյա է ըստ Ֆիրդուսիի, այսինքն՝ բյուզանդական քրիստոնյա պետության դիմառնությունն է: Զարմանալի է, որ Իրանի զավակը և իսլամի հոգևոր ծնունդը ատելություն չունի դեպի Իրանի դարավոր ախոյանը, այլ ընդհակառակը, համակրանք է տածում. արդյո՞ք նրա համար, որ Բյուզանդիան հակառակորդ է առելի արաբներին: Թերևս: Բայց թվում է, թե այս վերաբերումը մասամբ արձագանք է Իրանի հին ավանդության, Պարթևյան շրջանի արևմտասիրության: Պարթևյան պետությունը կանգնած էր հելլենիստական քաղաքակրթության գետնի վրա: Կռվելով հանդերձ Հռոմի հետ, բնավ չէին խորտնում հելլենիստ լուսավորությունից, պարթև թագակալները պատիվ էին համարում կրել **հելլենասեր** և նման տիտղոսներ: Այս տեսակետով պարթև հարստությունը առաջադեմ, լուսամիտ և մարդասեր էր ավելի, քան Աքեմենյանը և Սասանյանը:

Սիրել քրիստոնյա արևմուտքը՝ նշանակում է հաղթահարել դարու կրոնական մոլեռանդությունը: Ֆիրդուսին սիրում է իր կրոնը, բայց մոլեռանդ չէ: Հարգանք ունի բոլոր կրոնների հանդեպ, որովհետև այն հայացքը ունի պատմության վերա, որ ղեկավար ուժը բանականությունն է և ոչ հավատը, որի նյութը, աստվածությունը, անհաս է և անմատչելի մեր քննության: Շահնամեն խիստ խոշոր գործ է, որպեսզի գաղափարական ներդաշնակություն պահպանված լինի ամեն ուրեք: Բանաստեղծը, որովհետև բանաստեղծ է, գերի է իր տրամադրությանց և հանախակի օրորվում է զգացումների ալեկոծության մեջ, երբեմն սավառնում է դեպի բարձունք, երբեմն շրջում ժամանակի նախապաշարումների և ընդհանրացած հասկացողությունների տափաստաններում: Անհետևողականությունը, որ նկատելի է ներհակ հայացքների տարօրինակ ելևէջների մեջ, մասամբ վերագրելի է այն աղբյուրներին, որոնցից օգտվել է: Այլևայլ ժամանակի և այլազան շնչով և ոգով գրված հիշատակարաններ են եղել իր տրամադրության տակ: Բանաստեղծի գործը չէր հարթել հակասությունները և շարել գաղափարական թելի վրա: Այն բարձր թռիչքները, որոնցով նա վերանում է երբեմնակի իր դարու մտավոր մակարդակից շատ վերև քավում

են նորա քուլությունները: Այսպես կրոնական համբերատարությունը Ֆիրդուսիի քանկ զարդերիցն է, «թագավորը պետք է հավատ ունենա, բայց հպատակների կրոնական տարբերությունը բնավ վատ բան չէ»: Նման մի միտք արտահայտված այնպիսի մի դարում, երբ մարդկային խղճի և մտքի վերա ծանր շղթաներ էին կախված, երբ բարեպաշտ կայսրերը չէին հանդուրժում անգամ եկեղեցու այլադավան զավակներին, անտարակույս մեծության շունչ է բերում հեղինակին: Հարգել կրոնը, նշանակում է հարգել ազգությունը, որովհետև կրոնն էր այն ժամանակ դրոշակակիր ազգության և ազգային արժեքների, գիտության, արվեստի, հոգևոր հարստության:

Այս ազատամիտ հայացքը ևս կապում է Ֆիրդուսիին գաղափարապես Պարթևյան շրջանին: Պարթևների ժամանակ էր, որ իրանյան և հելլենական աստվածները համարվում էին համազոր և վայելում հավասար պաշտամունք:

Շահնամեի հարուստ գանձարանը պրպտելու նպատակ չունեմ: Շատանանք երկու հիշյալ քանկագին մարգարիտով՝ սեր արևմտյան քաղաքակրթության և հարգանք ազգային սկզբունքի:

Երկու հասարակ ճշմարտություն, որին Արևելքը վաղուց ծարավի է, և որը մեծ քանասահեղծը քողել է սրբազան ավանդ նույն Արևելքին, որպես անհրաժեշտ պայման առաջադիմության և ճշմարիտ երաշխիք ազգերի հավաք և համերաշխ գործակցության: Այս և միայն այս բավական է, որ արևելյան ժողովուրդները, որ ապրել են և ապրում են Առաջավոր Ասիայի երկնքի տակ, երջանիկ, թե բախտագուրկ, գլուխ խոնարհեն պաշտամունքով հազարամյա դամբարանի առաջ, լի հավատով, որ Իրանը և հարևան երկրները պիտի հիմնեն իրենց վերածնունդը այդ սկզբունքների վրա:

Օրվան տոնակատարությունն արդեն գրավական է, որ հույսերը ապարդյուն չեն: Պատահական երևույթ չէ, որ Ֆիրդուսիի հիշատակը տոնված է այժմ և միմիայն այժմ, երբ Իրանի վերածնունդը առաջանում է **պահլավ** դրոշի տակ (2): Ֆիրդուսին ունեցել է ուրիշ տարեդարձեր և ոչ-ոք չէ մտածել վերհիշելու նրա անունը: Բնական է, որ պիտի հիշեր հազարամյա ծնունդն նա, որ այնքան քանկ էր Ֆիրդուսիին: **Պահլավ** և **Պարթև** միևնույն բառերն են, մեկը նոր ձև, մյուսը՝ հին: Պարթև հայերենում հասարակ անուն է դարձել լավագույն իմաստով, իսկ **պահլավ** ավել է Իրանում **փահլևան** բառը, որ նշանակում էր նախապես հերոս: Այդպես են կոչվում Շահնամեի հերոսները: Մի պերճ ապացույց, թե որքան բարձր է գնահատել ժողովուրդը Պարթև տիրապետության ոգին և ազնվացրել իր հիշողության մեջ:

Պահլավի անվան ընտրությունը թվում է, թե գիտակցական է և

խորհրդավոր: Հասարակ տիտղոսի համգամանք չունի, այլ նշանարան է, որոշ ծրագիր: Ասել է, թե Պարսկաստանի վերածնությունը խոստանում է պահլավյան ոգի, պարթևյան լավագույն ավանդությունների վերակենդանություն: Եվ այս կլինեն մեծագույն հարգանքը փահլևանների երգչի անմահ հիշատակին:

Ֆիրդուսիի տոնը, որպես քաղաքակրթական հայտնություն, մոտ է հայերիս սրտին (3), որովհետև քաղաքակրթության և լույսի անունով է, որ այնքան արյուն ենք թափել: Բարեկամ ենք և նպաստող ոչ միայն Իրանի, այլև Առաջավոր Ասիայի մյուս երկրների վերածնության: Դարեր շարունակ հալածվել ենք խավարամիտ բռնությունից միմիայն նորա համար, որ երեսներս դարձրել էինք դեպի լուսավոր Արևմուտքը, դեպի քաղաքակրթության լույսը: Այժմ այդ լույսն է, որ գալիս է փարատելու Արևելքի ոճրագործ խավարը: Այստեղ է մեր պայքարի և մարտիրոսության հաղթանակը:

Ֆիրդուսիի տոնը առաջին ցոլքն է այն լուսավոր իրականության, որի մասին երազել ենք մեր կյանքի խավարչտին քանտերից և որը պիտի շաղկապե արևելյան ժողովուրդները ազգային անհատականության և միասնական աշխատակցության և հանուր քաղաքակրթության հողին վերա:

4. Հիշատակարանները տե՛ս Գ. Հովսեփյանց, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա, էջ 155-156: - Էջ 484:

5. Տե՛ս նույն, էջ 487-489:- Էջ 486:

ՄԼՔԵԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆ
(էջ 487)

Գրված է 1936 թ. Բրյուսելում: Լույս է տեսել Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց միաբանության «Սիոն» պաշտոնաթերթում («Սիոն», 1936, № 9, էջ 274-275): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու (908-943) կնոջ՝ Մլքե թագուհու Ավետարանի մասին մանրամասն տե՛ս «Զարդանկարք Աւետարանի Մլքէ թագուհւոյ», հրատարակությունը (Վենետիկ, 1902): Ձեռագրի հիշատակարանները տե՛ս Գ. Հովսեփյանց, Ցուցակ ձեռագրաց, հատ. Ա, էջ 109-110: - Էջ 487:

2. Լազարյան ճեմարանի Ավետարանը հստակ թվագրվում է 887 թվականով (տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, Լազարյան ճեմարանի հնագույն ձեռագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 123-132): Արդի հայագիտությունը անվերապահ համերաշխվում է Ն. Ադոնցի տեսակետի հետ և ընդունում, որ Մլքե թագուհու Ավետարանը գրված է 862 թվականին: - Էջ 489:

ՇԱՀՆԱՄԵԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴԸ
(էջ 490)

Գրված է 1935 թ. Բրյուսելում: Տպագրվել է «Յուսաբեր» օրաթերթում (տե՛ս «Յուսաբեր», օրաթերթ քաղաքական, հասարակական, գրական, Կահիրե, 1935, 6 հուլիսի, № 81, էջ 3): Վերահրատարակել ենք մենք (տե՛ս «Իրան Նամե»), Գիտամշակութային, հասարակական-քաղաքական հանդես, Երևան, 1994, № 1, էջ 4-5): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. 1935 թ. լրացավ պարսիկ ականավոր բանաստեղծ Աբուլ Ղասըմ Ֆիրդուսու ծննդյան 1000-ամյակը: Ֆիրդուսին ծնվել է մոտ 935 թ. Խորասանի Թուս քաղաքում: Ճանաչված բանաստեղծ էր, երբ 976 թ. պատվեր ստացավ հանգերգելու արձակ Շահնամեն («Գիրք թագավորաց»): Ֆիրդուսին աշխատանքն ավարտել է 1010 թ., որից քիչ անց՝ 1020 թվականին, մահացել է Թուս քաղաքում: Համաշխարհային գրական հասարակայնությունը հարգանքի տուրք մատուցելով մեծ գրողի հիշատակին՝

պատշաճ հանդիսավորությամբ նշեց նրա ծննդյան 1000-ամյակը: - էջ 490:

2. Խոսելով իր օրերի Իրանի Փահլավիների թագավորական հարստության մասին, Ադոնցը բնավ նպատակ չի հետապնդել գովերգելու շահական վարչակարգը, այլ դրսևորել է կոնցեպտուալ պատմական մոտեցում, ընդգծելով ի դեմս այդ հարստության, որ կրում էր Փահլավի անունը, իրանականության զարթոնքը երկրում, իրանական պատմական և մշակութային արժեքների վերծանումը XX դարի սկզբին: Ականավոր պատմաբանը խորհում էր պատմական կատեգորիաներով, երբեք տուրք չտալով ժամանակի կոնյունկտուրայիին: - էջ 493:

3. Հայ իրականությունը ևս լայնորեն արձագանքել է այդ իրադարձությանը: 1934 թ. Երևանում Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտը լույս ընծայեց բանաստեղծի ծննդյան հազարամյակին նվիրված հատուկ ժողովածու, որն ամփոփում էր վեց ուսումնասիրություն: Լույս տեսան նաև Ռ. Աբրահամյանի («Ֆերդովսին և իր Շահնամեն», Թեհրան, 1934), Ա. Սարուխանի («Ֆիրդուսի և Մովսես Խորենացի», Վիեննա, 1936) և այլոց ուսումնասիրությունները, կատարվեցին նոր թարգմանություններ (Ս. Տարոնցի, Մ. Թիրաքյան), կազմակերպվեցին գրական երեկոներ և այլն: - էջ 494:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՊՐՈՖ. Ն. ԱԴՈՆՑԻ

Ի մասին Գարեգին արքեպիսկ. Հովսեփյանի «Հոգևոր կեդրոններ և Գլաձորի բարձր դպրոցը» ուսումնասիրության

(էջ 495)

Գրված է 1936 թ. հուլիսի 18-ին Բրյուսելում: Առաջին անգամ լույս է տեսել «Սիոն» պաշտոնաթերթում (տե՛ս «Սիոն», 1936, № 12, էջ 366-372): Այնուհետև հրատարակվել է Գ. Հովսեփյանցի՝«Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ» ուսումնասիրության Գ հատորում (Նյու-Յորք, 1942-1943, էջ ԺԵ-ԻԴ): Երրորդ անգամ լույս է տեսել «Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ» ուսումնասիրության երկրորդ, ամբողջական հրատարակության մեջ (Անթիլիաս-Բեյրութ, 1969, էջ 462-466): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Ն. Ադոնցի Տեղեկագիրն ուղղված է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Թորգոմ արքեպ. Գուշակյանին (1874-1939)՝ ի պատասխան վերջինիս հանձնարարության: Ն. Ադոնցի և Թ. Գուշակյանի հարաբերությունների մասին որոշ պատկերացում կարող է տալ մեր հետևյալ հրապարակումը (**Պ. Հ. Հովհաննիսյան**, Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան և պրոֆեսոր Նիկողայոս Ադոնց, տե՛ս, «Հասկ-հայագիտական տարեգիրք», հատ. Է-Ը, Բեյրութ, 1995 -1996, էջ 467-477): - էջ 495: